

Ugrai János

A debreceni és a sárospataki kollégium gazdálkodása és működése a 19. század elején

A hazai protestáns iskolakollégiumok a központi elképzelések ellenére fejtették ki tevékenységüket. A Habsburg-kormányzat a török kiűzését követő évtizedekben főként partikularendszerük kiterjesztésének akadályozásával gátolta működésüket. Ez az egyház- és iskolapolitika a nagyobb kollégiumok (pl. Pozsony, Eperjes, Debrecen, Sárospatak) esetében drasztikus beavatkozást nem eredményezett, de a kisebb-nagyobb – esetenként kifejezetten súlyos kellemetlenkedésekig fajuló – ellenőrzések és az elvileg kötelező szabályok mellett az állam anyagi támogatásának teljes hiányával járt. A Ratio Educationis (1777) ugyan változtatott volna ezen a helyzeten, de a pénzügyi gondoskodásért cserében az állami felügyelet szorosabbra vonását írta elő. Ez ellen, illetve a katolikus térnyeréstől tartva a protestánsok szembeszálltak a Ratio passzusaival, s a jozefinus évtized türelmi politikáját követően az 1791: 26. tc. szentesítette a már régóta külön utakon járó református és evangélikus oktatás önállóságát.

A törvények megkerülésével kivívott, majd utóbb jogilag is elismert tanügyi autonómia mindvégig önfenntartó gazdálkodásra készítette a kollégiumokat, továbbá a hívek fokozottabb közvetlen áldozatkészségét követelte meg. Azonban a két protestáns felekezet nemcsak az uralkodó által elképzelt, a világi hatalom ernyője alatt történő egységesítéstől ódzkodott, hanem egymással sem egyezettette össze rendszerét, sőt, az egyes felekezeteken belül sem alakult ki egységes iskolarendszer. Így a nagyobb anyaiskolák nemcsak a közép- és felsőfokú képzés szinterei voltak, hanem a felülről építkező iskolarendszer elvén egymástól akár döntő kérdésekben is különböző, környékük kisiskola-hálózatát meghatározó, egymással szoros kapcsolatot nem ápoló, önálló oktatási központok is. Ennek megfelelően a két legnagyobb hazai helvét hitvallású intézmény, az egymáshoz közel fekvő debreceni és sárospataki kollégium berendezkedésének, mindennapi működésének vizsgálata, összevetése érdekes tanulságokkal szolgál.

Az alábbiakban a két intézmény gazdálkodását, s ebből kiindulva az iskolában zajló munka főbb jellemzőit hasonlítjuk össze. Persze nem állítjuk, hogy kizárólag az iskolák gazdasági ereje határozta meg a helyi jellemzőket, hiszen jó néhány egyéb körülmény is (hagyományok, egyes kiemelkedő személyiségek hatása, a közvetlen környezet speciális adottságai stb.) mély nyomot hagyott a kollégiumon.¹ Mégis, megítélésünk szerint az eltérő pénzügyi lehetőségek alapvetően alakították a két intézmény közötti különbségeket. Áttekintésünk anél is inkább indokolt, mert bár mindkét intézet gazdálkodásáról született beható elemzés², összehasonlításukra eddig nem került sor, s ezt a szempontot az iskola- és oktatástörténeti művek is elhanyagolták.³

Adománygyűjtés az intézményekben

A kollégiumok működéséhez szükséges bevételeket három nagyobb csoportba sorolhatjuk: a pénzügyi stabilitás gerincét a szervezett gyűjtés, az önkéntes adományok, illetve az ezeket az

eszközöket sokrétűen felhasználó, állandóan forgató, kiterjedt gazdálkodás alkotta; a kisebb költségek fedezéséül pedig a tanulói befizetések szolgáltak. Ez az általános rendszer azonban nem egyformán fejlődött a két városban.

Debrecen városa szívéen viselte a Kollégium sorsát, s több forrást is a rendelkezésére bocsátott: a helyi református egyházközség, a városi közösség (e kettő Mária Terézia idején vált szét egyre markánsabban) és legalább jelképes hozzájárulásukkal a céhek is kivették a részüket a finanszírozásból. A tanintézet használhatta a városi malmokat, a kollégiumot illetve egy idő után az eltévedt marhák és a magvaszakadt jószágok harmada, a helyiek fenntartották a sütő-főző házakat, gondoskodtak a gabonaőrlésről, az iskola só- és vízkészletének megvásárlásáról, illetve odaszállításáról, évről-évre ösztöndíjjal támogattak több tucat diákot (alumniusokat) és a külföldi képzésre készülő ifjakat (peregrinusokat). A település a nagyobb építkezéseknél, felújítási munkálatoknál is segédkezett, sőt három tanszék alapítását és folyamatos fenntartását is magára vállalta. A város megbízható, folytonos, nagy összegű támogatása mellett (kb. évi 50-60 ezer forint) a céhekre is számíthatott valamennyire az iskola. Igaz, a főként alumniusok tartását megcélzó társaságok csak néhány száz forinttal növelték a költségvetést.⁴ A fenntartóhoz méltó helyi gondoskodás Sárospatakon nyomaiban sem található meg. A pataki „schola mater” és a helyi előljárók közötti érintkezés ritka, s többnyire csak vitás esetekre – sokszor a diákok iskolán kívüli fegyelmezetlenségeire vagy gazdasági ellenérdekeltségből fakadó ügyekre – korlátozódott. Ezt az magyarázhatja, hogy Debrecen, hazánk második legnagyobb városa, méreteiben és lehetőségeiben messze meghaladta a még szabad királyi városi ranggal sem bíró, tizedakkora Patakét. A két helység társadalmi viszonyai és anyagi állapota nem mérhető ugyanazzal a mércével, ráadásul Debrecen felekezetiileg lényegesen egysíkúbb volt, mint a vallásilag megosztott Sárospatak. Debrecenben a II. József-féle népszámlálás idején már majdnem 30 ezren éltek, így Pozsony után a második legnagyobb városnak számított. Az 1820-as évek legelején is Debrecen a második legnagyobb város, immár Pest után – 1820-ban majd’ 40 ezer lelket számlált a település. Népes lakossága mellett országos viszonylatban is kiemelkedő iparos és kereskedő réteggel is büszkélkedhetett. Sárospatak mindössze piaci alközpontnak számított, viszonylag kevés, bár gyorsan növekvő népességgel: 1770-ben 1431-en, 1830-ban 4315-en laktak itt. Patakot vagy a kincstár vagy valamelyik földesúr birtokolta (előbb a Rákócziak, majd a Trautsohnok, később Bretzenheim Ferdinánd kezén volt), így alapvetően más körülmények jellemezték a település mindennapjait is.⁵ Ipari és kereskedelmi társaságok is csekély számban alakultak és kedvezőtlenebb feltételek között működhetek a Bodrog partján, 1828-ban mindössze 24 iparral foglalkozó személyt és nem egészen 500 adózó személyt írtak össze.⁶ Patak inkább egy nagy falura emlékeztette Fáy Andrást, az egykori jeles diákot, aki világítás nélküli sártengerről ír, ahol télen kész győtrelem volt iskolába menni.⁷ 1840-ben a debreceni lakosság 96 %-a, Sárospataknak csak a 49 %-a tartozott a helvét hitvallásúak közé.⁸

A kollégiumi vagyont a jötevek gyarapították a leghatékonyabban. Debrecenben 1804-ben összesen 155 alapítvány működött. Ösztöndíjakra 45, szegény diákok támogatására 69, a könyvtárra 22, betegek támogatására 12 alapot létesítettek és további hét más célra megajánlott fundatio kamatait is fel lehetett használni.⁹ A működő pataki alapítványokról beszámoló, 1800. évi összeírás 41 alapot tartalmaz, összesen 68.593 MFT értékben, általában 600-1200 MFT-os felajánlással.¹⁰ A hasznosítási célokat tekintve felfedezhetők lényeges eltérések: az ösztöndíjak száma itt is nagy (17), de Patakon többen érzékelték a tanári fizetések szinte állandó problémáját is (professzori és nyelvtanári, valamint diáktanítói fizetésre 11 alapítvány szolgált). Hat felajánlás a kollégium általános szükségleteire vonatkozott, további hat nem írt elő célt, egy fő pedig új tankönyvek nyomtatására szánta a pénzét.¹¹

A debreceni kollégium vagyonát az erdélyi fejedelmek alapozták meg, akik a 17. század elején regáléjövédelmekhez juttatták az intézetet (harmincad, tized, sójuttatás), s bár ezek később elvesztek, a Bocskai István-, a Bethlen Gábor- és a Bornemissza Anna-féle alapítványok átöröklése zavartalan maradt.¹² Patakon a helyi támogatás hiánya miatt fokozottan támaszkodtak a tehetősek segítségére és a kisebb adományokra egyaránt. Ugyan az erdélyi főurak a Bodrogsági kollégiumot csak ideig-óráig, s a debrecenivel jóval szerényebben támogatták, gazdag pártfogókra ott is számíthattak. A legfőbb sárospataki támogatónk idős szakunkban Vay József számított, aki az intézmény főgondnokaként több újítást is finanszírozott: a rajztanító és a némettanár alkalmazása, a nyomda újraindítása, az új kollégiumi építkezés megszervezése és megkezdése jelzi haladó felfogását és elszánt tenni akarását. Összesen 30.000 Rft-nyi értékű alapítványok létrehozásával nemcsak a 18-19. század fordulóján tapasztalható pataki mennyiségi-minőségi gazdagodás, hanem a későbbi előrelépések egyik fő letéteményesének is bizonyult.¹³ A többi előkelő és jómódú birtokos nemes bevonása érdekében Vay 1804-ben készített egy listát, amelyben összegyűjtötte azokat a pataki kollégiummal szoros kapcsolatot fenntartó nemesi családokat, akiknek a segítségére fokozottan támaszkodni kívánt az új, nagyszabású építkezés kivitelezésénél.¹⁴ (Kutatásaink szerint erre a felkérésre 21 családból összesen 42 felajánlás született, további hét családból viszont egy krajcár sem érkezett.)

Már Rácz István is kiemeli, hogy a különböző rendű és rangú felajánlások összegszerű felmérése csaknem lehetetlen, hiszen nagyok a szóródások (a legapróbb pénzcsekétől az egészen tekintélyes vagyonig), ráadásul ellenőrizhetetlen, hogy valóban befolytak-e a hagyatékokban megjelölt, az iskolát illető összegek. A jövedők túlnyomó többsége pénzben tette meg ajánlatát, de megesezt ház, malom, kisebb-nagyobb szőlőbirtok, esetleg ingóságok (borjú, eke, főzőedény) odaajándékozása is. A kutatás fontos tanulsága, hogy a helyiek mindössze 20 %-os arányban vették ki a részüket a segítségnyújtás formájából, a többiek szerte az országból, Komáromtól Beregig, Tolnától Biharig a legkülönbözőbb megyékből származtak. Az adakozók javarésze vidéki kis- és középbirtokos volt, de akadtak főrangúak is (pl. gr. Teleki József). A felajánlásoknál sűrűn előfordultak további megszorítások: az ösztöndíj-alapítványoknál általában kikötötték, hogy csak szorgalmas, jó erkölcsű diák kaphat támogatást, de a területi hovatartozást (például falubeli), a rokoni kapcsolatot, esetleg a társadalmi rangot (nemes vagy nemtelen, polgár stb.) is feltételül állíthatták.¹⁵ Az 1777-1830 közötti pataki felajánlások összegyűjtése és elemzése során eltérések helyett inkább hasonlóságokat tártunk föl. A Bodrog partján is gyakoriak az összeg felhasználásával kapcsolatos megszorítások, a „célzott támogatások”; és szintén nagyok a szóródások. Az adományozók többsége az intézmény közvetlen környékén, Zemplénben és Borsodban élt, az ország távoli tájairól viszont jóval ritkábban érkeztek jótétemények, mint a legnagyobb református intézménybe. A helyi lakosok támogatása e szervezetlen formában sem számottevő. Az önkéntes adományok nagyfokú ingadozása miatt egyik intézmény vezetői sem kalkulálhattak biztosan ezzel a bevételi forrással.¹⁶

Rácz István a debreceni iskolára 1793-1803 között hagyott jótéteményeket számolta össze: ebben a tíz évben 39.764 Ft (az összes felajánlás 59,8 %-a) adomány, 6.130 Ft (15,4 %) végrendeleti hagyaték és 9.847 Ft (24,8 %) alapítvány formájában folyt be a pénztárba.¹⁷ Ugyan ebben a tíz évben a pataki senior 11.297 Ft-nyi adományt könyvelhetett el (ebből csak 4054 Ft-ot fordítottak a jövedők még életükben az iskola javára) és alapítványi felajánlásként további 24.420 Ft folyt be, s ezeket további három kisebb ingóság egészítette ki. Az összegszerű különbségeken túl feltűnő, hogy hasonló a végrendeleti hagyatékok (20,2%) aránya, ugyanakkor az alapítványok súlya jóval nagyobb, hiszen 68,3 %-nyi adományt az alaptőke gyarapítására ajánlottak föl.

Mindkét kollégium életében különösen hangsúlyos volt a szervezett gyűjtések állandó életben tartása. Az anyagi célok mellett a hívekkel való folyamatos kapcsolattartás, sőt a lelkeszkép-

zés szempontjából is fontos szupplikáció és legáció során pénz- és természetbeni adományokat gyűjtöttek az anyaiskolák diákjai. A kerületekbe szervezett, arra érdemes diákokkal lebonyolított akciók közül a szupplikációt a nagy betakarítások időszakában (aratáskor és szüret idején), a legációt pedig ünnepekkor (húsvétkor, pünkösdkor és karácsonykor) rendezték meg. Ezek nemcsak rendszeres jövedelmet biztosítottak a tanintézeteknek, hanem növelték a földrajzi bázisukat és személyessé, egyszersmind szorosabbá is tették a hívekkel való kapcsolatukat.¹⁸ Rácz és Hörcsik számításai szerint mindkét kollégium költségvetésének 10-15 %-át fedezték a gyűjtések (főként a jóval jövedelmezőbb szupplikáció).¹⁹ A legációk mellett az egyszeri szervezett alkalmak is döntő jelentőségűek voltak – mind a debreceni tűzvész utáni újjáépítésből, mind pedig a pataki kollégium kibővítéséből kivették a részüket a környező egyházközösségek.²⁰

Csak a „cívus város” kollégiumának jelentettek számottevő segítséget a külföldi segélyek. A 18. század közepén Mára Terézia katolizáló törekvései miatt az ellehetetlenülés fenyegette az iskolát, s ekkor svájci, hollandiai és angliai támogatást sikerült az előjáróknak megszerezni. Mindhárom helyről általában évi 600-900 Ft körüli összeget küldtek a kálvinizmus hazai fővárosába.²¹ Sárospatakon ilyen bevétellel nem számolhattak, csak a külföldre kijutó diákoknak volt esélyük az egyes egyetemek stipendiumai közül megkapni egyet, de többnyire azonos elbírálás alá estek a többi magyarországi és erdélyi iskolából érkező peregrinussal, kifejezetten a patakiaknak szóló alapítványok nem működtek ekkoriban külföldön.²²

Gazdálkodás az intézményekben

Csak jötevői segítségből nem lehetett volna hosszú távon fenntartani a kollégiumokat, ezért a megszerzett tőke átgondolt felhasználására volt szükség. Ennek két fő módja alakult ki és szilárdult meg az évszázadok során: a birtokgazdálkodás és a hitelnyújtás. Debrecenben mindig is a hitelügyleteknek volt nagyobb a jelentősége, saját pénzen a 19. század közepéig egyszer sem vásárolt földet a tanintézet, kizárólag adományozás útján jutott birtokhoz. Korszakunkban három nagyobb határbeli ingatlannal rendelkezett a Szilágy megyei Pér, az abaúji Szikszó és a borsodi Sajókazinc mellett. Ezek közül csak az utóbbiban folytattak önálló gazdálkodást (szántóföldi és szőlőtermelést, juhtenyésztést), a péri és a szikszói birtokon járadékot szedett a Kollégium. Mivel a nagy ráfordítást igénylő termelés nem hozott elegendő hasznot, a 19. század közepén eladták a kazinci földet, a 20 ezer forintos bevétellel pedig a tőkepénzt gyarapították.²³

Patakon sokkal nagyobb hangsúlyt kapott az önálló gazdálkodás, amely egyrészt a régió szőlőkultúrájának fejlettségével, másrészt az eddig áttekintett jövedelmi források kisebb szerepével magyarázható. Ám épp ekkor kezdődött az a válság, amely a neoabszolútizmus korára a Kollégium évszázados szőlőgazdálkodásának szinte teljes felszámolását eredményezte. A 18-19. század fordulóján meglévő 21 szőlőbirtok állapota a gondatlanság, a befektetések csökkentése, valamint az egyébként is rossz évek miatt folyamatosan romlott, terméshozamuk visszaesett. Az iskolai ügyeket évente vizsgáló deputatio már 1815-ben arról számolt be, hogy a szőlők fele nem felel meg a korszerű elvárásoknak. Ezután az iskola ugyan fokozatosan áttért az intenzív termelésre, de hosszú távon ez sem jelentett megoldást: a századfordulón még 2254 RFt-os nyereséget hozó ágazat az 1814. évet már 404 RFt veszteséggel zárta.²⁴ A saját birtokon termelt és az adománybort a 19. század első negyedében kizárólag az iskola kocsmájában adták el, így az 1807-ben 303 hordó bort, valamint sört is forgalmazó, szigorúan ellenőrzött praebitoria fontos szerepet játszott a gazdálkodásban. (Egy 1811-es adat szerint az összbevétel 30%-át, 15.342 MFt-ot a kocsmá szolgáltatta.)²⁵ A bor- és húsmérés régi jogát egyébként hosszú pereskedést követően csak az 1780-90-es években szerezte vissza a tanintézet.²⁶

A legfontosabb jövedelmi forrásnak a kölcsönügyletek számítottak, hiszen takarékpénztárak, bankok hiányában a kollégiumok 6%-os kamatra történő hitelnyújtása nemcsak az intézménynek állt érdekében, hanem a régió gazdasága is igényelte azt. Az alapítványi felajánlások mellett többnyire az egyszeri kisebb-nagyobb adományokat, valamint az ingóságok, ingatlanok értékesítéséből származó bevételt is a tőkepénz növelésére szánták a kollégiumok, és így állandóan növekedett az évi kamatot biztosító alapösszeg. Alapelvek számított, hogy a kollégiumok vezetői csak a működéshez feltétlenül szükséges pénzmennyiséget nem kötötték le, a többi kölcsönadták. A forgalom erős ingadozása mellett azonban a törlesztések késlekedése is állandó fejtörést okozott az előjáróknak, ezért folyton erősítették a nyilvántartást, és szigorították a kiutalás feltételeit is. A problémák ellenére másfél-két évtized alatt meg lehetett duplázni a pénztőkét, ezzel a 19. század eleji Magyarországon a legjövedelmezőbb befektetésnek számított a hitelnyújtás. A debreceni iskolában 1793-ban az összes jövedelem 38, 1802-ban pedig 23%-a származott ebből a forrásból. Sárospatakon viszont fordított tendenciát tapasztalhatunk, hisz folyamatosan nőtt a kamatjövedelem súlya: 1801-ben az összes bevétel 14%-át biztosította ez az üzletág, 1814-re ez az arány 23%-ra, 1826-ra pedig 48%-ra növekedett.²⁷

Tanulói befizetések

Az alacsonyabb jövedelmek miatt a tanulói befizetéseknek Sárospatakon volt nagy a jelentősége. Egy 1798-1805 közötti kimutatás szerint a századforduló táján kb. 1300 és 2500 MFt közötti összeget szedtek be évente.²⁸ Összehasonlításként: az 1805-ben befolyt 1688 MFt-os tandíj-bevétel a Kollégium 1807. évi, 127 616 Rft-os alaptőkéjének az 1,1%-a, s az ezután ténylegesen befolyt 1807-es 5510 Rft-os kamatjövedelemnek alig több mint 25%-a. A tanítatás költségeit tovább növelte a magántanító járandósága, amely miatt a szülők többször panaszkodtak a főgondnoknak.²⁹ Az előjárók néhány bevezetésre szánt tantárgy tanítását külön tanulói hozzájárulással képzelték el, így magánórákra helyezték volna a rajzot, a zene- és franciatanárt pedig a nem lelkesítő pályára készülő akadémisták által fenntartott alapítványból óhajtották fizetni.³⁰ A tandíj mellett más módja is volt a tehervállalásnak: a 18. század végén az iskolai büntetéspénzek (évi 80-120 Rft), az 1 Rft-os beiratkozási díj, valamint az akadémiai tagsághoz kötelező feltétel, a kollégiumi törvények elfogadásával együtt befizetendő aláíráspénz a könyvtári gazdálkodást segítette. Évente 10-15 Rft-nyi jövedelem származott a könyvtári perselyből.³¹ Elvileg a papi felszentelés alkalmából kötelező felajánlással kellett segíteni a végzett tógátusoknak a könyvtári állománygyarapítást. 1805-ben és 1815-ben például tíz-tíz fő összesen 20 MFt-tal, illetve 38 Rft-tal gyarapította a gyűjtemény kasszáját.³² Részben szintén az ifjúság áldozatainak köszönhető a természettani, fizikai gyűjtemény eszközkészletének gyarapodását. 1776-ban valamivel több mint 218 Rft, az 1814-1817 közötti években pedig 793 Rft gyűlt össze erre a célra.³³ A kollégiumi énekkar működésének döntő részét a kórus tagjai biztosították egyrészt a belépéskor kötelező szimbolapénz befizetésével, másrészt a szigorú szervezeti szabályok megsértésével járó büntetési összegekkel, harmadrészt pedig a városi gyász- és örömmünnepeken való részvételért járó tiszteletdíjjal.³⁴ (A kórus Patakon három aranyat kért egy temetésért, ennek a fele maradt a szervezetnél, a másik fele a Kollégiumot illette.)³⁵

Debrecenben bizonyosan nem volt ekkora jelentősége ennek a bevételi forrásnak, bár egyes elemei itt is felfedezhetőek. Bár a 19. század elején rendszeresen emelték a magántanító és a közorák tandíját is, s emellett a könyvtári hozzájárulás és a büntetéspénz is ismert formája volt a jövedelem kiegészítésének, de az összbevétel alkotórészeként közel sem számított olyan fontos tényezőnek, mint Patakon.³⁶

A pénzügyi különbségek következményei

A két kollégium anyagi erőforrásának tekintetében és gazdálkodásuk felépítésében egyaránt olyan komoly eltérések figyelhetők meg, amelyek minden bizonnyal döntően formálták a debreceni és a pataki képzés egészét, illetve a tanulók iskolai és azon kívüli mindennapjait. A legegységertelműbb különbség a kollégiumi ifjúság létszámában mutatkozik. A híresebb, nagyobb és a fenti összevetésből láthatóan gazdagabb debreceni kollégium 30-50 %-kal több hallgatót tudhatott a magáénak, mint a pataki.³⁷ Azonban tanár és tanszék nem volt több Debrecenben: ott 1830-ban alakult a kilencedik tanszék (az utolsó három évtizedben öt újat hoztak létre).³⁸ Patakon viszont már 1821-ben kilenc professzor dolgozott, hasonló ütemben fejlődve, mint a nagyobb kollégium. (Sőt, itt már 1793-ban megindult – Debrecen hét évvel megelőzve – az önálló jogi képzés.)³⁹ Bár ugyanannyi professzor dolgozott a két kollégiumban, közel sem ugyanolyan javadalmazásban részesültek. A szolgálati lakás és a természetbeni juttatások mellett a debreceni professorok 1796-ban 600 Rft készpénzhez jutottak, Sárospatakon a szerényebb természetbeni juttatások mellett 340 Rft-ot kaptak.⁴⁰

A nyilvánvaló mennyiségi eltérések mellett az intézmények szervezeti felépítésében is tükröződtek a finanszírozási különbségek. A református egyház hierarchiájának minden szintje a kettős elnökség elvén épült föl, így az egyházkerület a püspök és a főgondnok, az egyházmegye az esperes és a gondnok, az eklézsia pedig a lelkész és a presbitérium irányítása alatt állt. A nagyobb iskola legfőbb felügyeletét szintén a szuperintendens-főgondnok kettős látta el, az alacsonyabb szintű döntéshozatalba pedig beavatták az egyházmegyei vezetést is, míg a rector-professor a végrehajtást vezette.⁴¹ Ez a helyzet főként Patakon érvényesült, ahol korszakunkban is megfigyelhető, hogy a szuperintendens-főgondnok kettős közül a határozottabb személyiség vagy a Kollégium ügyei iránt élénkebben érdeklődő vezető hatása érvényesült erősebben. Ennek megfelelően az elvileg közel azonos súlyú két tisztviselő közül az 1780-as években Szalay Sámuel szuperintendens, a 19. század első évtizedeiben pedig Vay József főgondnok tevékenysége határozta meg a döntéshozatalt. Ezzel szemben Debrecenben – amint már láthattuk – az egyházközség és a helyi magisztrátus szava számított meghatározónak, s az egyházkerület csak átmenetileg, a 18. század második felében játszott lényegesebb szerepet. Az elszánt központi erőfeszítések hatására az 1791-es budai zsinaton végül az egyházkerületi irányítás mellett az eklézsia közvetlen felügyeletét is garantálták, s a valóságban is meghatározó maradt a tanári kar és a helyi egyházvezetők közötti szellemi és anyagi kapcsolat.⁴²

A kollégiumok közül Sárospatakon lényegesen fontosabb volt a diákönkormányzat szerepe, amely részben az intézmények anyagi állapotával is magyarázható. A pataki gazdálkodás egyik pillére ugyanis az önálló birtokgazdálkodás volt, amelyhez néhány egyéb kereskedelmi tevékenység (kocsmá, húsmérés) is kapcsolódott. Anyagi okokból csak az 1820-as évektől alkalmaztak hivatásos gazdákat, előtte kizárólag, s a reformkor végéig döntő mértékben a diákok végezték a termelői, begyűjtői feladatokat.⁴³ Debrecenben az egyébként is sokkal kisebb jelentőségű és távoli helyeken folyó birtokgazdálkodást fogadott szakemberek és alkalmazottak végezték, vagy földesúri jogokat gyakorolva a települések népességével végeztették el a napi munkát, a senior és a többi diáktisztviselő hatásköre így az iskola falain belüli ügyekre korlátozódott. A diákmunkára azonban nemcsak az intézménynek volt szüksége, hanem a tanulóknak is, hiszen lényegében bármilyen diáktisztviselés (a széles hatáskörű iskolai önkormányzatban és a gazdálkodás napi ügyeiben egyaránt) szociális funkcióval is rendelkezett. Nem véletlenül, hiszen „Patakon a diák vagy igen szegényül él vagy igen gazdagul.”⁴⁴

A diáktársadalom mindkét kollégiumban három fő csoportra tagolódott: az úrfiaknak volt a legjobb soruk, saját házban laktak, külön tanítójuk és szolgálóikuk volt. A legtöbben a köz-

rendűek, a „tarisznások” voltak. Ők viszonylag jobb módú szülői házakból kerültek ki, és – ösztöndíjak segítségével vagy diákmunkával – nagy számban tudták maguknak biztosítani hosszú távon is a tanulásukat. Annyira azonban nem voltak gazdagok, hogy mindent ki tudtak volna fizetni, ezért hatalmas elemőzsiás zsákokkal (innen a „tarisznás” elnevezés) érkeztek a szünidőből vissza, s ebből adták szállásadó gazdasszonyuknak a főznievalót. Ők lényegében önállóan gazdálkodtak javaikkal, s saját elhatározásukból gyarapíthatták is pénzüket. A harmadik csoportba az inasok tartoztak, akik kiszolgálták a velük együttlakó úrfiakat, s ezért kosztot-kvártélyt kaptak.⁴⁵ Fáy András visszaemlékezéseiben a vastag ruhát és csizmát is nélkülöző, gyakran éhező szegény tanulók nagy számát, illetve a tarisznásokat rendszerint megrövidítő, az odavitt ételt megdézsmáló, „ármánykodó” gazdasszonyokat emelte ki.⁴⁶ A debreceni inasdiákok aránya fokozatosan csökkent, az 1800-as évek elején az iskolai össznépesség 15-20 %-át tették ki.⁴⁷ Sárospatakon valamivel nagyobb volt a részesedésük, a kollégiumi ifjúság 25 %-a tartozott a legszegényebbek közé. (Az úrfiak aránya mindkét helyen 8-9 %-os volt.)

A Debreceni Kollégiumban jobb lakáskörülmények fogadták a tanulókat. Itt a lakószobák mellett külön lakókonyhókat létesítettek a diákok számára, ahol két-két főt tudtak elhelyezni. E konyhók egyikének berendezéséről is van képünk, hiszen Szikszai Benjámint 26 éves teológushallgató konyhója 1798-ban gondatlanság miatt leégett és a kárról jegyzőkönyvet vettek föl. Ebből kiderül, hogy kb. 450 Rft-nyi veszteséget szenvedett (a helyiséget 54 Rft-ra értékelték). A közrendű, bár idősebb és az átlagosnál lényegesen többet olvasó deák szobájában olyan berendezések is találhatók (pl. borszékek, kanapé), amelyek a pataki professzorok házában luxusnak számítottak.⁴⁸ A századforduló idején a debreceni diákok kétharmada, Patakon mindössze a tanulók 20 %-a fért el az iskola szálláshelyein.⁴⁹ Ugyancsak Debrecenben számított megoldottabbnak az ételmezés, hiszen a hivatalos városi támogatás mellett a helyi polgárok napi rendszerességgel adtak ételt a kollégiumi tanulóknak, akiknek a képviselőletében ezt a mendicánsok gyűjtötték össze.⁵⁰ E korántsem zökkenőmentes és kielégítő rendszert kiegészítette a kollégiumi konyha, ahol a legszegényebbek ehettek; a helyi diákok, valamint a tehetősek pedig a városban oldották meg ételmezésüket. Mindent egybevéve a debreceni tanulóknak legalább a fele az iskola falain belül – legrosszabb esetben is naponta egyszer – étkezett.⁵¹ Ezzel szemben Patakon lényegében mindenki úgy jutott rendszeres ételhez, ahogyan tudott, az iskola nem rendelkezett sem konyhával, sem az ételmezés megszervezésére alkalmas módszerekkel.⁵²

A két kollégium gazdálkodásának különbsége leginkább az ösztöndíj-lehetőségek számában tükröződött. Sokkal könnyebb volt a szegényebbek sorsa Debrecenben. Sárospatakon 1782-ben csak 10 fő részesült összesen 149 Rft alumneumban, 1801-ben 26-an kaptak ösztöndíjat kb. 450 Rft értékben.⁵³ Eközben Debrecenben a tanulók közel harmada részesülhetett valamilyen alumneumban, így itt jóval kedvezőbb feltételek várták a közrendűeket és az inasdiákokat.⁵⁴

Szembeszökő a külföldi tanulmányútra való kijutási lehetőségek közötti eltérés is. Egyrészt Debrecen a rendszeres külföldi kapcsolattartásból évi több száz forinttal profitált; másrészt a gazdagabb alapítványok és a bőkezűbb adakozók révén a peregrináció tervszerű ösztönzésének kiépítésére is sor került. Hasonló alapítvány hiányában viszont csak azok a pataki hallgatók tudtak kijutni, akiknek a szülei fizették a tetemes költségeket, vagy kettő-négy évig falusi tanítószkodással (rectori vagy praeceptorai tevékenységgel) előre megkeresték a külföldi utazáshoz és tanuláshoz szükséges összeget. (Bár patakiak is részesülhettek a külföldi akadémiákon létesített ösztöndíjakból, de ezek odaitélése többnyire csak helyben történt meg, s bizonytalan sorsuk miatt nem lehetett kizárólag erre alapozni egy olyan utazást, amelynek

első költségeit ráadásul előre ki is kellett fizetni.) Igaz, 1817-ből ismerünk olyan pataki rendelkezést, amely a külföldre indulóknak 300 Rft kiutalását írja elő, de ez már csak a peregrináció legutolsó, hanyatló időszakában segített a hallgatókon.⁵⁵

Az eltéréseket „elfedő” hasonlóságok

Az eltérő pénzügyi kondíciók tehát számos területen komoly különbségeket okoztak a két iskola felépítésében és működésében. Azonban mindenképpen ki kell emelnünk, hogy mindkét intézmény országos jelentőségű kollégiumnak számított, s a fenti különbségek nem okoztak minden területen behozhatatlan sárospataki hátrányt. Az eltérő anyagi lehetőségek ellenére a 19. század első negyedében egy-egy nagyszabású építkezés folyt a két kollégiumban: bár kényszerből – Debrecenben a 19. század eleji tűzvész, Patakon az egyre kezelhetetlenebb zsúfoltság nyomán –, de mindkét helyen óriási összefogást igénylő építkezések kezdődtek. Mindkét iskolában már a 17. század végétől rendelkezésre álltak a legkorszerűbb, sokszor igen költséges fizikai berendezések, valamint az erőn felüli fejlesztések, vásárlások révén a korszerű tudományos könyvek is. A két kollégiumban hazai és nemzetközi elismerést is kiváltó személyiségek tanítottak: Debrecenben mások mellett Hatvani István, Sinai Miklós, Budai Ézsaiás, Sárvári Pál, Kerekes Ferenc; Sárospatakon Szombathy János, Beregszászi Nagy Pál, Nyíri István és Kövy Sándor révén valósult meg igazán színvonalas oktatás.

A debreceni kollégiumban országsszerte közismerten alapos tudás birtokába juthattak a diákok. A tudományágak külön tanszékeken történő szétválasztása és az új tudományos követelmények tananyagba való beemelése (pedagógia, mértan, orvostudomány stb.) viszonylag gyorsan történt meg. Itt nagyobb eséllyel fejzehtették be a tanulmányaikat, illetve folytathatták azt külföldön a hallgatók. Sárospatakon viszont – megítélésünk szerint az anyagi alapok előteremtésével szoros összefüggésben – a szabadabb légkör, a nyitottabb szellemiség emelendő ki első helyen. Ennek köszönhetően a közép- majd felsőfokú képzésben is hazánkban itt vezették be először a magyar nyelvű oktatást, itt valósult meg először a gyakorlati és elméleti oktatásra épülő jogászképzés, és a felvilágosodás radikálisabb nézeteit is jobban tűrték a Bodrog partján, mint a „kálvinista Rómában”. Nem véletlenül végzett Patakon a felvilágosodás, majd a reformkor jónéhány meghatározó személyisége (így Kazinczy Ferenc, Nagyváthy János, Decsy Sámuel, Fáy András, Palóczy László, Szemere Bertalan és mások).

Összességében megállapíthatjuk, hogy a gazdasági erőforrások összetétele, minősége és mennyisége döntően meghatározta egy-egy nagyobb iskolakollégium berendezkedését, földrajzi hatósugarát, s leginkább diáktársadalmának legfőbb jellemzőit. Sőt, nagyon valószínű, hogy a két intézmény szellemisége, hangulata közötti különbségek – legalábbis részben – levezethetők a fenntartói-finanszírozási eltérésekből. A Debrecen-Sárospatak összehasonlítás azonban azt is alátámasztja, hogy a működéshez szükséges anyagi eszközök közötti – esetenként mélyreható – eltérések ellenére mindkét, hasonló hagyományokra épülő és hasonló célokért dolgozó intézmény hosszú távon képes volt a hazai iskolarendszert jelentősen meghatározó, azt sajátos, önálló szellemiséggel gazdagító oktatási központként működni.

Jegyzetek

¹ E közlemény a kézirat leadásával párhuzamosan, 2005 áprilisában a Debreceni Egyetemen megvédett PhD-értekezésünk egyik legfontosabb fejezetének, a sárospataki kollégium gazdálkodását bemutató részének a rövidített változata. A kollégium szervezeti-irányítási és gazdasági viszonyainak részletes bemutatása és ezek sokrétű — a tanügyi viszonyokra is kiható — következményeinek a tételes kifejtése a disszertációban olvasható: Ugrai János: *Önállóság és kiszolgáltatottság. A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793-1830. Debrecen, 2004. Doktori értekezés, kézirat. (A továbbiakban: Ugrai, 2004.)*

² Hörcsik Richárd: *A Sárospataki Református Kollégium gazdaságtörténete, 1800-1919. Sárospatak, 1996. (A továbbiakban: Hörcsik, 1996.); Rácz István: Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai. Debrecen, 1995. (A továbbiakban: Rácz, 1995.)*

³ Például: Bajkó Mátyás: *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban. Budapest, 1976.; Bajkó Mátyás: A nemzeti műveltség jelentkezésének és kibontakozásának kora (1804-1849), in: Kocsis Elemér (főszerk.) – Barcza József (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története, Református Zsinati Iroda, Budapest, 1988. 151-165. p. Mészáros István: *Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között. Budapest, 1981.**

⁴ Rácz, 1995. 101-107. o.

⁵ Csaplovics János: *A Magyar Országai Szabad Királyi Városok, Mező-városok és nagyobb helységek népességekről = Tudományos Gyűjtemény. 1821. VII. k. 66-75. o.; Gáll József: Sárospatak közigazgatása a XIX. század első felében. Kézirat. A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Kézirattára. (A továbbiakban: SRKKt.) Kt. d. 26. 684.; Thirring Gusztáv: *Városaink lakosságának kereseti viszonyai a 18. század második felében = Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. 1908. (VIII.) 130-152. o.**

⁶ Oláh József: *A sárospataki és a regéci uradalmak adózó népessége az 1828. évi összeírásban, in: Rácz István (szerk.): Szabó István Emlékkönyv. Debrecen, 1998. 215-231. o.*

⁷ Fáy András: *Sáros-Patak 1794 tájban. (Töredék, pályám emlékeiből.) in: Nefejejts., 1859-60. (A továbbiakban: Fáy, 1859-60.) 49. o.*

⁸ Deák, Ernő: *Das Städtewesen der Länder der ungarischen Krone. (1780-1918) Wien, 1989. II/I. Bd. 249-255., II/II. Bd. 583-586. o.*

⁹ Rácz, 1995. 121-130. o.

¹⁰ *A dolgozatban előforduló pénzegységekre vonatkozó adatok: Hörcsik, 1996. 45-47. o. (1 MFt = 100 dénár; 1 RFt = 120 dénár; 1 császári arany = 5 RFt 40 kr.)*

¹¹ *A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményeinek Levéltára. (A továbbiakban: SRKlt.) A. XXVIII. 10. 496.*

¹² Rácz, 1995. 109-119. o.

¹³ Gulyás József: *A Vay-Mocsáry alap története = Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1938. (LIII.) 5-6. sz. 74-75. o., 1938. 74-75. o. Megjegyezzük, hogy a Vayak hagyományosan bőkezű patrónusainak számítottak a Bodrog-parti kollégiumban, adományaik, alapítványaik az egész XVIII. században meghatározónak számítottak. Vay István ráadásul mielőtt a pataki kollégium főgondnoka lett volna az 1770-es években, három évig (1774-1777) Debrecenben is ugyanezt a szerepet töltötte be. Korpa János: *A Vay-család viszonya a sárospataki főiskolához. SRKKt. 3350.**

¹⁴ *Ezek a családok: Bárczay, Bay, Bernáth, Bónis, Borbély, Csoma, Dániel, Darvas, Fáy, Gyürki, Gutí, Jósa, Janthó, Kazinczy, Komáromy, Klobusitzky, Kandó, Király de Szathmári, Lónyai, Márjásy, Patay, Ráday, Ragályi, Szepesi, Szemere, Szilassy, Teleky, Vay. SRKlt. A. XXXVII. 14. 643. Közli: Hörcsik, 1996. 101. o.*

¹⁵ Rácz, 1995. 121-130. o.

¹⁶ Ugrai, 2004. 5. fejezet.

¹⁷ Rácz, 1995. 124. o.

¹⁸ A gyűjtésekről részletesen: Szabó Andor: *A legáció története* = *Sárospataki Ifjúsági Közlöny*. 1916/17. (XXIII.) 40-44.; 61-64.; 100-103.; 149-152. o.; 1917/18. (XXIV.) 6-9.; 37-40.; 85-88. o.

¹⁹ Hörcsik, 1996. 87-92. o.; Rácz, 1995. 153-170. o.

²⁰ Illyés Endre: *A debreceni kollégium és a tiszántúli egyházkerület* = *Református Egyház*. 1949. (I.) 3. sz. 17-18. o.; SRKlt. A. XXXVII. 14. 715.

²¹ Balogh Ferenc: *A debreceni református Kollégium adattára, azaz a Kollégium története adattári alakban* = *Debreceni Protestáns Lap*. 1904-1906. (A továbbiakban: Balogh, 1904-1906.) 1905. 196-197. o.; Rácz, 1995. 131-139. o.

²² A svájci és belgiumi akadémiákon például Magyarországról és Erdélyből meghatározott számú ifjút segítettek rendszeresen, így inkább az egyes főiskolák látogatása körül alakult ki versenyhelyzet a két iskola között. L. erre: Zsoldos B.: *A sárospataki főiskola összekötetése a genfi akadémiával a XVIII. században* = *Sárospataki Református Lapok*. 1911. (VII.) 296.; 303. o. *Megjegyezzük, hogy a legációk és a peregrinációs helyek és támogatások terén bizonyos ellentétek feszültek Debrecen és Sárospatak között, a patakiak nehezen törődtek bele, hogy bel- és külföldön egyaránt nagyobb tekintélynek és ennek következményeként nagyobb támogatásnak is örvendhetett közeli vetélytársuk. Csáji Pál: Az északholland zsinat üzenetei*. SRKKt. Kt. 4306/1.

²³ Rácz, 1995. 189-199. o.

²⁴ Hörcsik, 1996. 52-66. o.

²⁵ Hörcsik, 1996. 67-82. o.

²⁶ Benda Kálmán: *A kollégium története 1703-tól 1849-ig*, in: *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*. Budapest, 1981. 87-115. o.

²⁷ Hörcsik, 1996. 45-51. o.; Rácz, 1995. 201-214. o.

²⁸ SRKlt. A. XXXII. 12.401.

²⁹ SRKlt. A. XVIII. 6320. *A szülők 1781. évi leveléből kiderül, hogy a privatus praeceptoroknak 1 aranyat (= 5 Rft 40 kr) kellett fizetniük. Sokan a magas költségek miatt szakították félbe vagy fejezték be idő előtt a tanulmányaikat. 1812-ben ismét folyamodványban panaszkodtak, mert az iskola vezetői kizárólag a tandíjak emeléséből kívánták megemelni a praeceptorok járandóságát*. SRKlt. A. XXXVI. 14. 253.

³⁰ *Politica Collegii Administratio*. (A továbbiakban: P.C.A.) SRKKt. 1176. 12., 26. o.

³¹ Szinyei Gerzson: *A Sárospataki Főiskolai Könyvtár története*. Sárospatak, 1884.

³² SRKlt. A. XXXI. 11. 933.; A. XXXVIII. 15. 261.

³³ Ellend József: *A sárospataki főiskola kétszázados physikai museuma* = *Magyar Paedagogia*. 1899. 456-468. o.

³⁴ Orbán József: *A sárospataki énekkar története*. Sárospatak, 1882. 28-35. o.

³⁵ P.C.A. 31. p.

³⁶ Balogh, 1904-1906. 1905. 412-415. o.; Barcsa János: *A debreceni kollégium és partikulái, Debrecen, 1905*. (A továbbiakban: Barcsa, 1905.) 173-187. o.

³⁷ *A tanulói névsorok áttekintése alapján a századforduló táján évente 1100-1500 fő tanult Sárospatakon, Rácz István összeállítására szerint Debrecenben pedig 1400-2000 hallgató*. Rácz István: *Debreceni Deákok, Debrecen, 1997*. 29-30. o.

³⁸ Balogh, 1904-1906. 1904. 101-103.; 117-119. o.

³⁹ *A Sáros Pataki Reform. Collegiumnak legújabb Statisticája* = *Tudományos Gyűjtemény*, 1821. (XII.) 51-54. o.

⁴⁰ Balogh 1904-1906. 1904. 412-415. o.; Hörcsik, 1996. 154-158. o.; A kérdésről részletesen: Ugrai János: Kiváltságosok és kiszolgáltatottak. Fizetési és megélhetési viszonyok az oktatásban kétszáz évvel ezelőtt, = Iskolakultúra. 2004. (XIV.) 6-7. sz. 156-165. o.

⁴¹ Balogh Margit - Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon, 1790-1992. Adattár. Budapest, 1996. 123-136. o.; P. C. A. 1-3. o.

⁴² Balogh Ferenc: A debreceni református kollégium viszonya városhoz, egyházhoz és kerülethez néhány alkalmi pont szerint megvilágítva = Debreceni Protestáns Lap. 1902. (XXII.) 46. sz. 707-709.; 723-726. o.

⁴³ Igaz, korszakunkban többször is fontolgatták, hogy állandó tisztartóval váltják fel a seniort, a Kollégium egész gazdálkodását irányító, évente választott diákot, de a költségek növekedése és a diákönkormányzat ellenkezése miatt erre nem került sor. (Ilyen törekvés pl. 1806-ból: A. XXXII. 12. 463-464.) A seniori tevékenységre: Benke Kálmán: Széniori állás a sárospataki főiskolában = Sárospataki Ifjúsági Közlöny. 1927. (XLII.) 128-129.; 147-152.; 168-171.; 188-192. o.; Barcsa, 1905. 135-139., 188-191. o.

⁴⁴ A Litteraria Deputatio 1796. évi munkálata SRKLT. K. b. II. 11. 114. o.

⁴⁵ Radácsi György: Régi pataki diákélet = Sárospataki Református Lapok. 1906. (II.) 400-402.; 412-414. o.; Hegyi József: Régi diákélet Sárospatakon = Neveléstörténeti Füzetek. 7. Budapest, 1988. 29-36. o.

⁴⁶ Fáy A. I.m. 49-51. o.

⁴⁷ Tóth Béla: A kollégium története a XVIII. században, in: A Debreceni Református Kollégium története. i.m. 136-139. o.

⁴⁸ Csohány János: Szikszai Benjámintó gátus diák kunyhójának leltára = Múzeumi Kurír. 1975. (II.) 8. sz. 24-27. o.; Szombathy János pataki professzor rendkívül szerény berendezésére 1815-ből: SRKLT. A. XXXVIII. 15. 560.

⁴⁹ Rácz, 1995. 23-55. o.; SRKKt. 1123/20.

⁵⁰ Barcsa János: Kollégiumi élet Csokonai korában = Debreceni Protestáns Lap. 1905. (XXV.) 101-103. o.

⁵¹ Balogh, 1904-1906. 1905. 213-215. o.

⁵² Rácz, 1995. 217-232. o.

⁵³ SRKLT. A. XVIII. 6661.; A. XXIX. 10.891.

⁵⁴ Rácz, 1995. 29-55. o.

⁵⁵ P. C. A. 40-42. o.